



*Будівничий  
української козацької держави*



Департамент культури і туризму Полтавської  
обласної державної адміністрації  
Обласна бібліотека для юнацтва  
імені Олесея Гончара

*Серія «Титани, які зміцнюють націю»*

## ***Будівничий української козацької держави***

*Інформаційно-методичні матеріали  
до 425-річчя від дня народження Богдана Хмельницького,  
українського гетьмана, військового, політичного  
та державного діяча*

УДК 94(477)"16"Хмельницький  
Б 90

Укладач: Наталія Іванівна Фенько

Будівничий української козацької держави : методичні поради / укладач Н. І. Фенько ; Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. Олесея Гончара. – Полтава, 2020. – 36 с.

Інформаційно-методичні матеріали присвячені 425-річчю від дня народження Богдана Хмельницького – видатного гетьмана, який став реформатором і фундатором української державності.

Матеріал не є вичерпним, посібник складено на основі видань, наявних у фондах Полтавської обласної бібліотеки для юнацтва імені Олесея Гончара.

Видання розраховане на широке коло користувачів: бібліотечних працівників, викладачів, вчителів загальноосвітніх шкіл, студентів, школярів та всім, хто цікавиться історією України та життям видатних людей.

*«... Таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих його намірів і і призначень. Він, маючи надзвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у справах національних – досконалий політик, а на війні – безстрашний і заповзятий вождь! Хоробрість його дорівнювала байдужості. У звитягах своїх ніколи не марнославився, а в невдачах зовсім не журився ... Терпеливість його в найтяжчих трудах і подвигах ніяк його не зраджувала. Голод і спрагу, холод і спеку зносив він з цілковитим спокоєм. Отчизну свою і народ так любив, що спокоєм своїм, здоров'ям і самим життям завше йому жертвував без найменшого нарікання. Словом сказати, був найліпший у народі верховний начальник, а у війську безприкладний вождь».*

*«Історія русів»*

Жодний з історичних діячів України давніх століть не може зрівнятися з Богданом Хмельницьким за кількістю створених про нього праць. Важко навіть перелічити види наукових розвідок і творів художньої літератури й мистецтва, в яких описується, досліджується, змальовується, згадується постать великого гетьмана. Наукові монографії, статті, розвідки й документальні публікації, записки, мемуари й спогади... Народ у своїй творчості: історичних піснях, думах, легендах, переказах, у прикладному мистецтві завжди приділяв особливу увагу славетному синові української землі. Про нього написано романи, повісті, оповідання, поеми, драми, створено кінострічки, картини й скульптури.

Коли б хто-небудь спробував зробити карту місць, де виникали всі ці наукові; літературні та мистецькі твори про Богдана Хмельницького, то довелося б включити до неї багато країн світу. Цей загальнолюдський доробок свідчить про глобальний інтерес до нашого славного предка, світовий характер подій, у центрі яких він перебував. *«Так ось оце той Хмель, що його слава та ім'я лунають по світу»*, – писав його сучасник Павло Алеппський, арабський мандрівник XVII століття.

Історія підняла на своїх хвилях українського гетьмана насамперед тому, що він втілював прогресивні вимоги свого часу в історичній обстановці тогочасної України. Богдан Хмельницький належав до тих типових постатей доби, що дала світові в різних країнах видатних діячів політики, науки, культури, наділених найрізноманітнішими талантами.

На цьому історичному діячеві зійшлися прагнення, зусилля, інтереси всього українського суспільства XVII століття. Водночас він сам був породженням цієї доби. Українське життя XVI-XVII століття виховало його саме таким, яким він

став, – вождем повсталого українського народу в боротьбі за визволення від іноземного панування.

Року Божого 1595, грудня 27-го дня, у родині українського шляхтича Михайла Хмельницького народився син. Батьки назвали його Зіновієм, а Богданом охрестили вже у церкві. Майбутній засновник Козацької Держави – Українського Гетьманату, побачив світ у день святого Теодора, що серед народу традиційно звався Богданом. Серед імовірних місць народження Богдана Хмельницького називають такі містечка, як Черкаси, Чигирин, Лисянка, Хмільник або Жовква, хоча більшість істориків схиляються до думки, що він побачив світ у родинному хуторі Суботіві, що на Черкащині. Родина Хмельницьких мала свій шляхетський герб «Абданк».

Батько Богдана – Михайло Хмельницький, який служив осадником у корсунсько-чигиринського старости магната Яна Даниловича, заснував (осаджував) нові поселення на українських землях, що потрапили до рук польського феодала Даниловича за королівськими даруваннями. Михайло Хмельницький осадив містечко Чигирин, а пізніше, коли став чигиринським підстаростою, хутір Суботів, що став його родовим маєтком.

Чигиринщина тоді була степовим прикордонням, поряд із яким розкинулося Дике поле, де царювали хижі татарські орди. Не випадково поселенцями на Чигиринщині були переважно селяни-втікачі, які, рятуючись від феодално-кріпосницького гноблення, шукали вільного життя на незаселених, хоч і небезпечних землях. Щоб привабити таких поселенців, феодали змушені були надавати їм пільги, звільняти від податків і повинностей на десять, двадцять і більше років. Тому навіть тут, у феодалних маєтках, хоч і тимчасово, селяни відчували себе вільними від панського ярма. Проте переважаючим населенням цих міст, як і взагалі Черкащини та Канівщини, були козаки. Вільні виробники, вони не визнавали панської влади, мали своє самоврядування та закони.

Богдан Хмельницький з дитинства вбирав у себе це вільне повітря покозаченої України. Тим більше, що мати його – дружина Михайла Хмельницького – була козачкою з Переяслава. Навіть фізично Богдан загартувався в небезпечних умовах життя степового прикордоння, де виживали, витримували найсміливіші, мужні, міцні люди. На цій землі набрав Богдан і першого військового досвіду, оскільки все населення прикордоння було озброєне й брало участь в обороні країни.

Безперечно, козацьке оточення справило великий вплив на формування характеру майбутнього гетьмана, збагачення його життєвого досвіду. Богдан навчався в українській школі, де саме – невідомо, але на це вказує лексика його листів – тогочасна українська літературна мова. Вчився Богдан і в єзуїтському колегіумі у Львові, пройшов там класи граматики, поетики й риторики, добре засвоїв латинську мову, що була тоді міжнародною літературною мовою й мовою тогочасної дипломатії. Венеціанський посол Віміна, що приїздив до Чигирини в 1650 році, вже під час визвольної війни, доповідав, що переговори з ним Богдан Хмельницький вів латинською мовою. А ще раніше французький посол де Бріжі,

що зустрічався з Хмельницьким у Варшаві в 1641 році, засвідчує добре знання ним латинської мови й називає його «людиною освіченою, розумною».

Єзуїтські колегіуми в Україні створювалися польсько-шляхетським урядом для боротьби проти православ'я, проти української культури, з метою окатоличення та ополячення української молоді. Однак світ чужої віри не заповнив душу молодого Хмельницького, який пізніше, в ході війни, вимагав закриття єзуїтських колегіумів на визволеній території України.

Молодий Хмельницький не тільки спостерігав неволю, гноблення і страждання. Поневірявся Хмельницький разом із своїм батьком і в турецькому полоні, з якого Михайло Хмельницький не повернувся. Ця втрата Для Богдана була дуже болісною. Він шанував і любив батька, цінував його поради. Згадуючи його, гетьман України завжди додавав: «славної пам'яті». На пам'ять про батька Богдан побудував у родовому маєтку в Суботові церкву святого Михайла. В бою під Цецорою, у Молдавії, в жовтні 1620 року, коли польське військо гетьмана Жолкевського, а з ним і загін «охочих стрільців» із Чигиринщини, було розбите турецько-татарськими військами, Богдана та його батька захопили в полон. Сам Богдан потім розповідав, що він «лютої неволі два роки зазнав», перебуваючи в Константинополі – на одній із галер турецького флоту. Із полону його викупила мати, Анастасія Федорівна, і тоді Богдан повернувся додому, оволодівши турецькою й татарською мовами та сповнений ненависті до агресорів і свідомості близької нещадної боротьби з ними. Мати Богдана швидко вийшла заміж і виїхала до Білорусії, а в 1645 році Хмельницький і сам одружився із Ганною Сомко, сестрою свого товариша. Шлюб виявився щасливим. Але на початку 1647 року дружина Богдана померла, залишивши шістьох дітей: двох синів – Тиміша і Юрася, чотирьох дочок – Катерину, Степаниду, імена двох молодших не встановлені.

Втрата дружини співпала з тяжким і небезпечним періодом у житті Богдана Хмельницького, і не тільки його, а й козацтва, всієї України.

Б. Хмельницький, тоді один із десяти чигиринських сотників реєстрового війська, вороже ставився до політики Речі Посполитої в Україні, з обуренням реагував на різні факти гніву, насильства й переслідувань з боку польської шляхти. До того ж він на собі їх відчув. Жорстоких утисків і переслідувань зазнав він від коронного гетьмана Снаніслава Конєцпольського і його сина Олександра – корсунського й чигиринського старости, яким належали величезні володіння в Україні, зокрема і Чигиринщина. Хмельницького, який був визначною особистістю серед козацької старшини, Конєцпольський хотів знищити. Виконавцем його планів був чигиринський підстароста Чаплинський. Він прибрав до рук спочатку Мліївський ключ з млином, що належав Хмельницькому, потім привласнив його батьківщину – Суботів, вигнавши звідтіля родину сотника, хоча король Владислав IV привілеєм від 22 липня 1646 року підтвердив право Хмельницького на володіння Суботовом. Було вчинено кілька злочинних замахів на життя Б. Хмельницького. За наказом Чаплинського слуги спіймали молодшого Хмельниченка (Юрася) на ринку й побили канчуками. «ледве живим залишився», – писав у скаргах його батько.

Намагання Богдана Хмельницького домогтися справедливості законним шляхом були марними. Чигиринський підстароста викрав з дому Хмельницького молоду жінку Мотрону. Шляхтянка, напівсирота, Мотрона потрапила до цього дому раніше і допомагала хворобливій дружині Хмельницького по господарству. Пізніше Хмельницький закохався в Мотрону, але Чаплинський примусив прийняти її католицтво і одружився з нею. Після перших перемог козацького війська Чаплинський утік, і гетьман під час переговорів з польськими послами вимагав видачі йому втікача. Мотрона ж у червні 1648 року повернулася до Богдана, і 27 грудня цього ж року антиохійський патрарх обвінчав їх.

Але і з Мотроною гетьману доля готувала гіркі переживання. Ця жінка виявилася негідною його великого, пристрасного, глибокого кохання, яке владно охопило його в немолодому вже віці (йому було за п'ятдесят). Ходили чутки, що ця жінка зрадила гетьмана, розтрачувала його майно. У другій половині квітня 1651 року гетьман, перебуваючи в поході, доручив синові Тимошу з'ясувати цю справу. Тиміш наказав покарати мачуху насмерть. 10 травня про це дізнався Богдан. Він тяжко пережив втрату своєї другої дружини.

У липні цього ж 1651 року Б. Хмельницький одружився з Ганною Золотаренко. Вона була вдовою одного з козацьких полковників і сестрою Івана і Василя Золотаренків, ніжинських полковників. Шлюб виявився вдалим. Третя дружина залишалась вірною Хмельницькому до самої смерті. Вона дбала про його дітей, вони видали усіх дочок заміж. Гетьман любив своїх дітей, хоч був вимогливим і дещо суворим батьком.

Ганна Золотаренко користувалася загальною пошаною в його оточенні. Вона була не лише доброю господинею, а навіть видавала державні документи (зберігся універсал, підписаний нею). По смерті чоловіка вона постриглася в черниці.

Але в житті Хмельницького була ще одна непоправна, сумна і болісна втрата рідної людини. Син Тиміш був надією в династичних планах Богдана Хмельницького, який хотів зробити старшого сина своїм спадкоємцем, правонаступником. Гетьман виховав з нього досвідченого, хороброго воїна, який був вправним кіннотником, влучним стрільцем. Батько брав сина, ще юнака, з собою у воєнні походи – в Галичину, під Зборів, доручав йому наглядати за спорудженням укріплень у Суботові, знайомив з веденням політичних справ, наказував бути присутнім під час аудієнцій іноземних послів. Гетьман одружив Тимоша з дочкою молдовського воєводи Василя Лупула Розандою, і Тиміш двічі вирушав на допомогу своєму тестеві. Тиміш був поранений у боях під Сучавою і у вересні 1653 року помер від ран. Тяжко пережив Богдан цю смерть, але втішався, що його син живий і в руки ворогові не здався.

Однак не особиста образа штовхнула Хмельницького на повстання проти польської шляхти. Визвольна боротьба українського народу стала для нього справою життя. Ще в далекі роки юнацтва. По суті, майже півстолітній період життя Богдана Хмельницького до визвольної війни хронологічно вкладається в період козацько-селянських повстань, які почалися наприкінці XVI століття й тривали до 1638 року.

Участь у козацько-селянських війнах відіграла важливу роль у формуванні Хмельницького як державного діяча, політика, полководця. Ці війни мали міжнародне значення й набули загальноєвропейського резонансу. До визвольної боротьби українського народу постійну зацікавленість виявили держави, які визначали тоді політичний клімат європейського континенту, – Франція, Іспанія, Швеція, Росія й особливо Ватикан.

Політичні діячі й дипломати, оцінюючи, зокрема, повстання 1630 року, в якому брав участь 35-річний Богдан Хмельницький, робили висновок, що внаслідок виступу українського народу було поставлене під загрозу саме існування шляхетської Польщі. Блискучі успіхи козаків у визвольній боротьбі сприяли швидкому зростанню їх військової репутації в Західній Європі. Володарі європейських країн прагнули переманити їх на свою службу, серед них – шведський король, що називав козаків «дияволами».

Наприкінці Тридцятилітньої війни, в 1645-1646 роках, козацький корпус, який очолив Богдан Хмельницький, був залучений на французьку службу й у складі війська принца Конде брав участь в облозі та штурмі фортеці Дюнкерка.

Отже, Богдан Хмельницький ще до Визвольної війни 1648-1657 років розумівся на політичній ситуації європейського континенту, збагнув місце і роль України в змінах цієї ситуації. Він пройшов добру школу міжнародних відносин у Запорозькому Війську, оскільки запорозьке козацтво здавна намагалось провадити свою, незалежну від уряду Речі Посполитої зовнішню політику. Вже у 1637 році Хмельницький був генеральним писарем і не тільки керував військовою канцелярією, а й здійснював листування з іншими державами, вів переговори з іноземними послами.

Повстання 1637-1638 років було розгромлене, Хмельницький як генеральний писар підписав акт про капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 року. Так звана «сеймова ординація» 1638 року, обмеживши козацьке самоврядування, ліквідувала вищий козацький апарат управління, призначивши на вищі старшинські посади польських шляхтичів.

Є історичні дані, що вже 1645 року Хмельницький із деякими старшинами готував нове повстання, котре почалося, як відомо, 1648 року. Хмельницький сформував перший повстанський загін. Запорозька Січ дала йому гетьманську булаву, і як український гетьман Богдан Хмельницький очолив визвольну війну, що за своїми масштабами, напруженням і наслідками була найвищим, найвеличнішим етапом у боротьбі українського народу проти іноземного панування.

Богдан Хмельницький був творцем збройних сил повсталого українського народу. Француз П'єр Шевальє, що залишив свої записки «Про війну козаків з поляками», свідчить, що саме масова участь населення у визвольній війні мала фатальні наслідки для польського війська. *«Поляки чинили завжди опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і все-таки ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 року, майже в момент смерті короля».* Павло Алеппський, який безпосередньо спостерігав козацьке



військо під час війни, зауважував: *«Ці вояки раніше були простими селянами, без усякого досвіду, але поволі навчилися»*.

Заслугою Богдана Хмельницького є саме те, що він протягом першого року війни за допомогою досвідченої козацької старшини з розрізнених селянських і козацьких загонів, що виникали в Україні під час повстання, зумів створити народно-визвольну армію. Починаючи війну, він вийшов із Запорозької Січі з тритисячним повстанським загonom. Під Зборовом, за свідченням самого українського гетьмана, чисельність війська досягла 360 тисяч чоловік. Нечуваний для того часу кількісний склад! Європейські армії, котрі брали участь у Тридцятилітній війні, не перевищували 40-50 тисяч чоловік. Богдан Хмельницький перетворив селянські загоны в дисципліновані полки, які перемагали добре навчених шляхетських вояків.

Створюючи збройні сили, що мали народний характер, їх головнокомандувач спирався на запорозьке козацтво, яке було в них військово навченим ядром. Служба генеральним писарем, а потім сотником у козацькому війську до 1648 року дала можливість Богдану Хмельницькому досконало вивчити принципи комплектування, організації, керування в цьому війську, систему підготовки до походу. Використавши, розвинувши цей досвід, український гетьман виявив себе як найталановитіший організатор армії, яка відбивала традиційні риси січового військового ладу.

З ім'ям Богдана Хмельницького пов'язане створення козацької кінноти як роду військ. Артилерію повстанського війська, по суті, теж створив Хмельницький. Спочатку він володів тільки кількома гарматами, які дала Запорозька Січ. Під кінець війни народно-визвольна армія мала вже понад 400 гармат. Хмельницький збільшив кількість гармат за рахунок організації і поширення їх виробництва в полках, а також за рахунок трофейних і надісланих російським урядом. У результаті в ряді битв (під Зборовом, Берестечком, Білою Церквою, Охматовим) козацька артилерія перевершувала польську.

У Визвольній війні 1648-1657 років Богдан Хмельницький продовжував основні напрями стратегії й тактики козацько-селянських повстань і розвинув головні риси запорозького військового мистецтва, яке він добре засвоїв, вступивши до Запорозького Війська і перебуваючи на Запорозькій Січі. Богдан Хмельницький поєднав це з досвідом західноєвропейського військового мистецтва, з яким він познайомився в період перебування у Франції, в бурхливі роки Тридцятилітньої війни.

У війні 1618-1648 років, що охопила значну частину країн Європи, застосовувалися різні напрями стратегії й особливі засоби ведення бою, випробовувалися різні види зброї й перевірялися в дії різні системи організації військ. Полководець Богдан Хмельницький піднявся до найвищих щаблів тодішнього світового рівня військового мистецтва. Він проводив лінію активного, рішучого наступу і концентрованого удару, що вирішило долю битв на користь повстанців під Корсунем, Пилявцями, Збаражем і Зборовом. Палкий поборник наступальної стратегії, він шукав ворога й завдавав удару там, де вважав для себе корисним. Першим починаючи битву, полководець міцно тримав в руках

ініціативу, нав'язував противникові свою волю, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога.

Одним із класичних прикладів може бути Корсунська битва, коли Хмельницький, керуючи 15-тисячним повстанським військом, примусив 20-тисячну польсько-шляхетську армію покинути зайняті нею позиції, а потім прийняти бій на не вигідній для польської кавалерії пересіченій місцевості – Горохова Діброва – під час спуску обозних возів та артилерії в глибокий яр. Шеститисячний резерв Кривоноса, що вдарив із тилу, із засідки, остаточно вирішив переможну для козаків долю другої битви війни.

Гетьман розвинув запорозьку тактику маневрування, яку він теж використовував з метою рішучого розгрому ворога. Йдеться про застосування складного тактичного маневру – охоплення ворога з флангів і вихід у його тил. Так, уже в першій битві під Жовтими Водами повстанські загони за наказом свого гетьмана оточили військо Стефана Потоцького і Шемберга з флангів і вийшли в його тили.

Великого значення надавав Хмельницький факторові раптовості. У 1649 році під Зборовом йому вдалося до останньої хвилини приховувати свої сили й захопити ворога зненацька, несподіваним наступом. 2 серпня 1650 року у своєму універсалі білоцерківському полковникові гетьман наказував: *«Щоб ви, години не відкладаючи, до завтра з доброю зброєю виходили, вдень і вночі поспішали на Уманський шлях, не треба задержуватись за борошном і в дорозі добувати, тільки на коні сідайте, бо треба, щоб ми випередили неприятеля, а не нас наші неприятелі»*.

Керівник визвольної війни також широко використовував неперевершене ніким у минулому розвідницьке мистецтво запорозьких козаків. До високої досконалості довів український гетьман козацьку майстерність у переслідуванні ворога.

Значне місце в ході битви відводив Хмельницький козацькому фортифікаційному мистецтву – спорудженню земляних укріплень, використанню індивідуального захисту від вогню ворога. Про козацький метод індивідуального окопування під час війни 1648-1657 років розповідає в своїх записках уже згадуваний Павло Алеппський: *«Кожний має свій окремий захист – яму в землі. Ставши на ноги, вони стріляють з рушниць: випускають свій набій, а коли стріляє противник, ховаються в ямах, і жодна куля в них не влучить»*.

Активно застосовував Хмельницький табір – оригінальний і найпопулярніший у козаків особливий бойовий порядок. За наказом Хмельницького під Зборовом табір був побудований «у кількадесят рядів». Під Берестечком він простягнувся на сім верст у ширину та довжину. Під Білою Церквою в 1651 році табір розклали серед балок і оточили подвійним валом. Укріплення козаки могли будувати з надзвичайною швидкістю. 1649 року під Лоевом десять тисяч козацьких кіннотників спішилися й за чверть години побудували в густому лісі могутній табір, укріпили його засіками й відбили атаку військ литовського гетьмана Радзивілла. *«Наша литовська кіннота не могла його заступити»*, – писав учасник бою.

Успіх військової, політичної та державної діяльності Богдана Хмельницького, крім інших факторів і причин, визначався ще й тим, що гетьман зумів зібрати навколо себе сузір'я талантів, вихідців із козацтва, селянства та міщан, найкращих знавців військової справи, загартованих у попередніх повстаннях проти шляхетської Польщі, непримиренних ворогів магнатів, талановитих, мужніх, незламних військових керівників.

Того часу народ взагалі щедро народжував таланти, як це завжди буває у вирішальні, переломні періоди. Визвольна війна висунула ряд видатних козацьких полководців та багато ватажків окремих повстанських загонів, які розвивали далі українське військо мистецтво. Це – Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Степан Побадайло, Нестор Морозенко, Антон Жданович, Матвій Гладкий, Мартин Пушкар, Прокіп Шумейко, Мартин Небаба, Іван Золотаренко, Філон Джалалій, Дем'ян Лисовець, Іван Кричевський.

Очолити процес формування Української держави, Хмельницький вів активну й широку державну та політичну діяльність. На визволеній території України виник новий державний апарат, прототипом якого були установи, що існували на Запорозькій Січі. Свої знання та досвід у сфері дипломатії Хмельницький як керівник Української держави, що склалася в ході визвольної війни, використовував у дипломатичних відносинах із багатьма країнами.

Зовнішні відносини, дипломатію Хмельницький теж підпорядковував визволенню українського народу від гніту шляхетської Польщі, утвердженню Української Гетьманської держави.

Зберігся уривок листа Олівера Кромвеля, відомого політика і полководця Англії, який у своєму листі так звертався до гетьмана, висловлюючи йому свою пошану: *«Богдан Хмельницький, вождь усіх козаків запорозьких, страх польського дворянства, завойовник кріпостей, гонитель антихристів»*. Блискучий політичний і дипломатичний талант українського гетьмана ставив його в перший ряд керівників європейських держав.

У березні 1654 року у Москві відбулося укладання україно-російського договору, ініціаторами якого були Богдан Хмельницький і козацька старшина. В дипломатичну практику та історичну дійсність цей договір увійшов під назвою «Статті Богдана Хмельницького» або «Березневі статті 1654 року».

Розпочинаючи в 1648 року війну з Польщею, Богдан Хмельницький шукав союзників. Першим (хоча і дуже ненадійним, як виявилось надалі) став кримський хан, через якого козаки намагалися одержати підтримку Туреччини. До того ж робилися певні кроки для встановлення тісних контактів з васалами султана – Молдавією, Волощиною, Семиградям. Природним було й намагання встановити союзні відносини з єдиновірною Московією, яка неодноразово вела (щоправда, не досить успішно для себе) війни з Польщею.

Спроба вступити в переговори з царським урядом була зроблена вже наприкінці першого року визвольної війни. Коли в грудні 1648 року Богдан Хмельницький після блискучих перемог над військовими силами Речі Посполитої прибув із козацьким військом до Києва, він радився з представниками вищого київського православного духовенства. Разом з українськими церковними

ієрархами гетьман і старшина дійшли висновку про необхідність звернутися до Москви за військовою й дипломатичною допомогою. Єрусалимському патріархові Паїсію, який їхав через Київ до Москви, доручили просити московського патріарха вплинути на царя, щоб той в інтересах православної віри допоміг Україні військовою силою в її війні з католицькою Польщею.

З Паїсієм відправився український дипломат Мужилівський. Треба було довести, що царю не варто триматися Поляновського мирного договору 1634 року з Польщею, котрий підтверджував Деулінське перемир'я 1619 року, за яким Москва віддала Речі Посполитій Смоленські, Чернігівські та Новгород-Сіверські землі. Однак сподівання виявилися марними. Цар не надав Україні ні військової, ні дипломатичної допомоги. Хоча Москва й прагнула взяти в Польщі реванш за недавно заподіяні втрати, втім вона не наважилася розірвати угоду з Річчю Посполитою.

Богдан Хмельницький наполегливо продовжував робити все можливе, щоб утягнути Московську державу у війну з Польщею. На кожних переговорах він обов'язково й постійно висував головну пропозицію: Україна заради протистояння наступу Польщі готова прийняти протекторат царя, який у свою чергу надасть Україні військову допомогу. Після Зборівського договору з Польщею 1649 року, на який Богдан Хмельницький вимушений був піти внаслідок сепаратної угоди кримського хана з королем, козацький гетьман посилив свої домагання московської допомоги.

Після невдалої для козаків Берестецької битви (знову-таки через невірного союзника – хана), що призвела до польсько-української Білоцерківської угоди 1651 року, котра значно урізала навіть Зборівські умови 1649 року, гетьман активізував відносини з Московією. А військові дії тим часом тривали. Виснаження українського народу дійшло краю: міста зруйновані, ніякої допомоги ззовні.

1 жовтня 1653 року у Москві відбувся Земський собор, на якому були присутні, крім бояр, дворянства, духовенства та царських чиновників, представники міст, купецтва, селянства й стрільців. Учасники Земського собору, опитані «по чинам, порознь», висловились за рішення: *«Гетмана Богдана Хмельницького і все Войско Запорожское прийнять»*. 9 жовтня 1653 року в Україну відправилось посольство в складі: ближнього боярина В. В. Бутурліна, окольничого І. В. Алфьорова, думного дяка Л. Д. Лопухіна.

9 грудня 1653 року московське посольство прибуло до українського міста Переяслава, де відбулися наради послів із гетьманом Богданом Хмельницьким і старшиною, а 8 січня 1654 року – Переяславська рада, на якій було проголошено приєднання України до Московської держави. На Раді були присутні генеральна старшина, полковники з полковою старшиною та нечисленними представниками козацтва, а також козаки й міщани Переяслава. Загальна кількість учасників Переяславської ради була відносно невеликою і не перевищувала тисячі осіб. Звичайно козацькі ради збирали по кілька тисяч і навіть по кілька десятків тисяч учасників. Так, наприклад, рада в Сухій Діброві 1621 року налічувала понад 50 тисяч осіб.

На Раді в Переяславі Богдан Хмельницький у своїй промові, змалювавши вкрай тяжкий стан України, в якому вона опинилася після шестирічної виснажливої кривавої війни, продовженням якої загрожувала Польща, зазначив, що єдиний порятунок – це віддатися під захист сильної держави, щоб одержати від неї військову допомогу – Туреччини, Кримського ханства чи християнського православного царя. Свою промову гетьман закінчив такими словами: *«А буде, хто с нами не згоден тепер, куди хоче вільна дорога»*.

Учасники Переяславської ради – старшини всіх рангів, козаки й міщани висловились: *«волим під царя московського православного»*. На Раді посла вручили Богдану Хмельницькому царську грамоту, який передав її писарю, а той зачитав «всем людям явно». В грамоті говорилося, що цар *«велел принять под свою высокую руку гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами и с землями и будет вспомоствовать им против недругов ратными людьми»*.

Наступного дня, 9 січня, у зв'язку з церемонією присяги гетьмана і старшини в церкві, виникли серйозні ускладнення. Гетьман зажадав від царських послів, щоб вони наперед присягнули від імені царя Олексія Михайловича в тому, що цар не видасть їх польському королю, не порушить їхніх вольностей і надасть їм на їхні маєтності свої грамоти. Царські послы категорично відмовилися присягати за царя. Тільки піддані присягають царю – *«чинят веру царям»*, доводили вони, а цар *«учнет их держати в своем государском милостивом жалованьи и призрении»*, тобто гетьман, старшини, козаки, міщани мусять покладатися на *«царське милостиве слово»*.

Гетьман сказав, що він бажає поговорити про це з полковниками і «усіма людьми», й вийшов із церкви. Невдовзі прийшли переяславський і миргородський полковники Павло Тетеря і Григорій Сахнович, котрі повторили вимогу Богдана Хмельницького, посилаючись на те, що *«козаки не вірять; сії останні домагаються присяги за государя»*. І знову посла висловлювалися, що *«непристойно за государя присягати подданным»*.

Бояри хотіли прищепити козацтву ті принципи, ті поняття, на яких тримався московський лад: цар стоїть над правом, кожен акт царя – це ласка, пожалування, й не може бути рівноправних стосунків між ним і людьми. Такі форми взаємин не сприймалися українською свідомістю, вихованою на західноєвропейських, конституційних принципах.

В Україні існували інші порядки, ніж у самодержавній Московії, де вимагалось беззастережно, як милість і благо, сприймати кожне царське слово. Всі царські піддані вважалися рабами, холопами, й той же Бутурлін, ближній боярин і царський намісник, звертаючись до царя, мусив дотримуватись формули: *«Я, Васька Бутурлін, холоп твой»*.

Богдан Хмельницький і козацька старшина вперше відчули, що це означає – абсолютистська тоталітарна царська держава. Проте вони поклали великі надії на допомогу Москви у війні з Польщею і, щоб не зірвати переговори, вимушені були погодитися на свою односторонню присягу царю. Наступного дня присягали сотники, осавули та козаки Переяславського полку, а також міщани Переяслава. З

боку міщан виявилася опозиція, тому їх силою мусили гнати до церкви. Хворого переяславського в'їта (керівника магістрату) понесли до церкви в ліжку, після чого на другий день він помер. Не було в Переяславі представників Запорозької Січі. Не присягали Уманський і Брацлавський полки. Категорично не сприйняв ідею Переяславської ради полковник Іван Богун, якого, після Богдана Хмельницького, вважали головним козацьким стратегом.

І все ж Хмельницький із старшинами, не задовольнившись «царським словом» і туманними запевненнями послів, заявили, що вони бажають вести переговори з царем і добитися від нього договірних гарантій і зобов'язань, дбаючи про подальшу долю Української держави, прагнули захистити її самостійність і автономні права гарантійним міждержавним договором. І, безперечно, їх же непокоїло, що повноважні московські послы у Переяславі відмовилися прийняти від імені царя присягу й скласти такий договір.

14 січня Бутурлін виїхав до Києва, Ніжина та Чернігова приймати присягу. Не все йшло гладко. Київські міщани присягнули, а духовенство на чолі з митрополитом Косовим і шляхта відмовилися від присяги. Під жорстким наполяганням Богдана Хмельницького митрополит і київське духовенство склали все ж таки присягу, але, як пише сучасник, *«за слізьми світу не бачили»*. Боярин, прийнявши присягу від ніжинців і чернігівців, повернувся до Москви, а царські урядовці продовжували вимагати присягу в інших українських містах. Не обійшлося без опозиції й протистояння, наприклад, у Чорнобилі на Київщині, а в Полтавському та Кропив'янському полках царських урядовців навіть побили киями.

Переяславська рада була предтечею українсько-російського договору, який на кілька століть мав фатальні наслідки для долі України. Ні сучасники, ні наступні покоління не надавали якогось особливого значення тій раді. Суттєво те, що справжнє її місце в історичному процесі аж ніяк не відповідало тій гіпертрофованій ролі в історії України, яку їй приписувала радянська історіографія, й не лише вона.

У 1953 році були видані «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією», схвалені ЦК КПРС. У «Тезах» реальний історичний процес в Україні висвітлювався страшенно спотворено, наводились абсурдні твердження, до яких слід віднести й такий термінологічний нонсенс, як «возз'єднання України з Росією». Вся історія України фальсифікувалася. Переяславській раді надавалося значення найголовнішої, центральної події всієї української історії. Узвичаювалося, що це був акт «возз'єднання України з Росією». У січні 1954 року радянський уряд провів помпезне офіційне святкування 300-річчя Переяславської ради і «возз'єднання України з Росією».

Це була свідомо організована злочинна акція імперсько-комуністичної системи, спрямована проти українського народу. Згаданим «Тезам» надавався статус канонічного, нормативного, ідеологічно-партійного документа, який абсолютно всі мусили беззастережно сприймати й виконувати як закон. Найменше висловлювання всупереч «Тезам» убивча радянська цензура викреслювала або ж взагалі не допускала працю до друку. Деякі автори таких

праць зазнали репресій, і вигнання з роботи було найменшою з них. Отож і займалися радянські історики міфотворчістю, писали антинаукові, антиісторичні праці, які виступали своєрідними ілюстраціями до цих тез.

Із сторінок книг, часописів, газетних шпальт, по радіо й телебаченню проповідувалося, що нібито Переяславської рада, яка передувала договору 1654 року, не тільки підсумовувала всю попередню історію українського народу, а й визначала її подальший розвиток.

Стверджувалося, що Переяславська рада *«здійснила споконвічну мрію, багатовікове прагнення й увінчала боротьбу українського народу протягом сторіч за возз'єднання України з Росією, що було величезним благом для України»*. Виходило, ніби український народ був, мабуть, єдиним народом на планеті, який боровся проти власної національної незалежності й мріяв тільки про те, як би влізти в той імперський зашморг.

Українських історичних діячів, котрі очолювали національно-визвольний рух нашого народу проти царської Росії, таврували, навішували їм ярлики «мерзенних, підлих зрадників», «ворожих ставлеників», «слухняних агентів різних держав», «одвічних, найлютіших ворогів українського народу» і т. ін. Десятиріччями зухвала брехня вбивалася в свідомість українського суспільства. Кілька поколінь народжувалося, виростало, виховувалося, здобувало освіту за такої безприкладної фальсифікації історії. Це входило в генетичну пам'ять, деформувало національну свідомість і гідність, породжувало комплекс національної неповноцінності, якоїсь історичної вторинності українського народу. У людей складалося фаталістичне уявлення про неможливість самостійного існування, неспроможність створити свою незалежну державу.

Після від'їзду царських послів козацька старшина з гетьманом прийняли за вироблення умов майбутнього договору з Москвою. Відбулися старшинські наради в Корсуні та Чигирині. 17 лютого 1654 року українське посольство відправляється з Чигирини до Москви для укладання міждержавного договору. Вони везли з собою грамоту Богдана Хмельницького до царя й проект договору, який включав двадцять три статті.

12 березня послы прибули до Москви. Переговори велися протягом двох тижнів, збиралися на конференції шість разів. Українські послы подали свій проект договору, підписаний Богданом Хмельницьким. За винятком п'яти останніх пунктів, які торкалися важливих проблем поточного моменту, український проект договору мав конституційний характер.

У договорі обумовлювалися права та вольності України, непорушність прав, наданих князями та королями «духовним і мирянам»; визначалася чисельність її збройних сил – 60 тисяч; утверджувалося право обирати голову держави – гетьмана – на загальновійськовій Раді; суверенність фінансової політики (прибутки від збору податків залишаються в Україні, за винятком певної грошової данини Москві). Йшлося в договорі й про автономію суду, право незалежних міжнародних зносин; висловлювалося бажання отримати підтвердуючі царські хартії на вольності й права козаків, на їхні маєтки й щоб ці права переходили до вдів і дітей козаків, а також на права та вольності української шляхти й військової

старшини, ставилося питання про встановлення їй платні. Нарешті, йшлося й про надання чигиринського староства на гетьманську булаву.

Московська сторона висловлювала своє відношення до українського проекту договору царськими указами й резолюціями бояр на кожен статтю. Десять статей було прийнято беззастережно, в решту вносились обмеження, поправки, інші формулювання. Деякі статті навіть відкидалися.

21 березня українські послы подали новий проект договору в одинадцяти статтях, який був ратифікований царем і боярами за винятком однієї. Однак у трьох царських грамотах, що були видані послам 27 березня, не тільки санкціонувався другий варіант договору з одинадцятьма статтями, а й по суті ратифікувалися ті статті з першого варіанту договору, які не ввійшли до остаточного варіанту.

Коли укладався українсько-російський договір 1654 року, Україна була цілком незалежною державою. Вона фактично характеризувалася тими ознаками, що визначають державу: територією, яку охоплювала державна організація; людністю, котра не визнавала за собою іншої влади, крім влади свого гетьмана; загальновійськовою радою й гетьманським урядом, які здійснювали владу на території України; збройними силами – козацьким військом; самостійними міжнародними відносинами; власним судочинством; суверенною економічною політикою.

Для Хмельницького договір 1654 року був передусім звичайним оборонним договором, складеним для того, щоб дістати військову допомогу царя у війні проти Польщі. З іншого боку, уряд Богдана Хмельницького цим договором ставив завдання закріпити за Україною її права та вольності, не допустити в майбутньому їх порушення та обмеження царизмом. В умовах даної історичної доби, політичних і фактичних обставин було використано звичайну для того часу, всім тоді знайому форму договору між двома державами, так звану форму протекції, коли вдаються за допомогою до сильного сусіда в боротьбі проти свого ворога. До такої форми договору вдавалися всі монархи та володарі.

Під час тривалої боротьби з Польщею Богдан Хмельницький не вперше укладав договори з сусідніми державами, та й із самою Польщею. Так, у ході війни з нею двічі формулювалися юридичні стосунки між Україною й Річчю Посполитою у Зборівському і Білоцерківському договорах 1649 і 1651 років. Але ці укладені державно-політичні умови були зірвані Польщею, війна тривала. Богдан Хмельницький сподівався, що на підставі українсько-російського договору Україна одержить військову допомогу від Москви й водночас заманіфестує перед світом своє цілковите визволення від Польщі. Московський цар діставатиме за це певну грошову данину.

Самостійність України визнавалася і в аспекті її міжнародних відносин. Передусім Польща в своїх дипломатичних стосунках трактувала Україну як самостійну державу, могутністю котрої лякала інших володарів. Посол польського короля в Криму доводив ханові, що «осібна держава», яку робить з України Богдан Хмельницький, буде небезпечною для сусідів. Польські дипломати залякували Семигородського князя, що Богдан Хмельницький стане



монархом із стотисячною армією, з владою над усіма руськими землями. Тогочасний французький часопис «Gazett de France» 21 березня 1654 року писав, що Хмельницький в об'єднанні з Московією шукав союзників для боротьби проти Польщі: *«Щоб знайти Польщі ще одного ворога, Богдан Хмельницький піддався під протекцію московського великого князя та присягнув йому від імені козаків»*.

Сусідні країни оцінювали Україну періоду Богдана Хмельницького як самостійну державу. Богдан Хмельницький здійснював широко розгалужену міжнародну діяльність і мав дипломатичні відносини з багатьма державами, листуючись з ними, укладаючи договори, обмінюючись посольствами. Монархи, князі та інші родовиті голови держав зверталися до Богдана Хмельницького, називаючи його «приятелем», «другом», «братом», як це було прийнято в стосунках між володарями незалежних держав. Отже, чужоземні монархи та держави трактували Україну, незважаючи на договір 1654 року, як окрему від Москви державу, а гетьмана – як самостійного государя. Значення цього договору вони оцінювали тільки як «протекцію» в тодішньому розумінні, часто номінальну. Таким чином, договір не стояв на перешкоді їхнім дипломатичним відносинам з Україною на високому державному рівні.

Хоч оцінка договору московським урядом із часом змінювалася, однак спочатку він погоджувався з переважаючим у ту добу поглядом на «протекційні» договори і вважав Україну за окрему, вільну, незалежну державу. Маючи з Богданом Хмельницьким відносини ще перед тим, як укладався договір, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, котрими відав Посольський приказ – по суті московське міністерство закордонних справ, що взагалі керувало відносинами Москви з чужоземними державами. Україну відокремлювали від Москви державний кордон і митні установи.

Але Московське царство було за своєю природою й характером абсолютистською, феодално-кріпосницькою державою, для якої Українська Гетьманська держава – з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною – була своєрідною історичною антитезою. Отже, неминуче, рано чи пізно царський уряд повинен був розпочати наступ на автономію України, щоб взагалі зліквідувати її.

При укладанні договору це виявилось в більш-менш прихованому прагненні і царя й бояр установити контроль над внутрішнім економічним і воєнним життям, а також над міжнародними відносинами України. Однак українські послі відповідно до твердих і рішучих інструкцій Богдана Хмельницького протистояли цим прагненням, хоча в ході обговорень деяких статей їм доводилося йти на компроміс.

Одним із визначальних факторів незалежності Української Гетьманської держави була влада гетьмана. В договорі 1654 року вона не обмежувалася. Гетьман залишався верховною владою й головою Української держави. Титули, які надавались гетьманові в офіційних документах, свідчили, зокрема, про його повну владу щодо внутрішніх справ Гетьманської держави – *«верхній владця і господар Отчизні нашої», «зверхнійший властитель»*.

Договір визначав, що гетьман одержував свою владу за вибором Війська Запорозького, тобто обирався на козацькій раді, де, як правило, були присутні представники інших станів, і мав цю владу «доживотно». Царя зобов'язані були лише «извещати» про вибори, а гетьман мусив скласти присягу цареві. І на майбутнє після смерті кожного гетьмана в Україні мали право, як формулювалося у жалуваній ратифікаційній царській грамоті, обирати гетьмана *«по прежним их обычаем, самим меж себя»*.

У пропонованому проєкті договору гетьман і Військо Запорозьке вимагають уже в першій статті непорушності автономії України, зокрема в судочинстві. Суд тоді вважали за одну з найважливіших функцій влади, і в Україні їй надавали великої ваги. *«Щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник в суди військові не вступали, але від старших своїх щоб товариства суджені були: де три чоловіка козаків, тоді два третього повинні судити»*. Ось у такій формулі була висловлена теза про цілковиту незалежність від царського уряду Війська Запорозького у сфері судочинства.

27 березня 1654 року цар ратифікував першу статтю договору без жодних змін. *«Пожаловали, велели им быть под нашего царского величества высокою рукою, каковы им даны от королей польских и от великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивать ничем не велели, и судится им велели от своих старших по своим прежним правам»*.

Коли Україна визволилася з-під польської влади і утворилась Українська Гетьманська держава, її фінансова політика набрала характеру суверенності. Всі податки, які людність України повинна була давати до королівського скарбу, на короля, католицькі монастирі та церкви, на панів, були передані до скарбу Війська Запорозького, Української Гетьманської держави. До того ж Богдан Хмельницький установив мито з чужоземного краму. Податки з меду, пива, горілки також давали великий прибуток Українській державі.

Отже, український гетьман, укладаючи договір із царем, прагнув, щоб увесь прибуток і надалі залишався в Україні, за винятком певної грошової данини Москві. Московські бояри не прийняли цієї умови в запропонованій редакції. Вони прагнули самі визначати характер і розміри податків, а, головне, щоб фіскальні органи належали Москві, тобто стягування податків здійснювалося збирачами, надісланими царем. Важко навіть було те передбачити, яких масштабів набудуть згодом безконтрольність, свавілля, зловживання московських фіскалів.

У результаті обговорень дійшли компромісу. Одноразова грошова данина замінювалася збиранням податків, але місцевими українськими органами, які вже передавали кошти до царського скарбу через відряджених від царя людей. Отже, змінився спосіб виплати данини. Збереглися фіскальні права України та українська фінансова адміністрація, а роль московських агентів обмежувалася тільки прийняттям зібраної данини. І все ж для державного українського скарбу виплата данини в розмірі більшої частини безпосередніх податків була тяжкою втратою, оскільки позбавляла Українську державу значної частини фінансових засобів.

Царський уряд намагався встановити військовий контроль над внутрішнім життям України, забезпечивши це введенням у головні українські міста своїх воєвод із військовими залогами. Умови воєнного характеру спочатку виконувалися. Об'єднані російські та українські сили весною 1654 року виступили проти Польщі на білоруському напрямку. Хоча і ця ситуація мала деякий нюанс – саме в аспекті послідовного виконання умов договору Богдан Хмельницький розраховував, що російські війська об'єднуються з козацькими, щоб захистити Україну від наступу польських сил. Проте цар залучив козацькі війська передусім для відвоювання земель, які втратила Московська держава за Поляновським миром із Польщею.

У квітні 1654 року цар Олексій Михайлович вирушив з військом на Смоленськ. Йому на допомогу Богдан Хмельницький вислав 20-тисячний український корпус під проводом полковника Івана Золотаренка, визначного воєначальника й політика. Об'єднані козацько-московські сили відвоювали Білорусію й більшу частину Литви. Міста Білорусії добровільно піддавалися козакам, які на південних білоруських землях, сусідніх із Гетьманщиною, заклали новий козацький полк. У цих перемогах важливу роль відіграло воєнне мистецтво Богдана Хмельницького, який, залишаючи за собою верховне командування козацькими військами, продовжував розвивати далі стратегію Запорозького Війська, зокрема, наказував Золотаренкові не затримуватися біля фортець, не втрачати часу на їх облогу, а громити головне військо ворога в польових битвах.

У травні 1655 року Хмельницький писав Золотаренкові: *«Не баритися під курниками, як минулого року, а треба йти туди, де голова або де б стояли які-небудь окремі ворожі полки. Бо й минулого року багато доброго було би зроблено, коли б біля тих курників не барилися, а то мало що доброго вдіяно, тільки тратили людей... Промишляй, ваша милість, над головою, а з хвостом вже піде легше».*

Восени 1654 року відкрився західно-український фронт. Польська 30-тисячна армія, об'єднавшись з новим для себе союзником – кримським ханом, вирушила в похід на Україну. Пройшовши «огнем і мечем» по Брацлавщині, це об'єднане вороже військо обернуло її в руїну.

В перший місяць 1655 року Хмельницький із козацьким та московським військом виступив на відсіч. Генеральні битва між козацько-московськими та польсько-ханськими військовими силами відбулася 29-30 січня в Дрижипольському урочищі під Охматовим на Київщині, недалеко від Білої Церкви. Тоді стояли люті морози. З великими зусиллями, в ході кривавих боїв Хмельницькому вдалося розірвати блокаду польсько-татарських сил і вивести армію з небезпечної ситуації. На полі бою з обох воюючих сторін полягло п'ятнадцять тисяч вояків, із них – дев'ять тисяч московських. Багато людей замерзло. Польське військо відступило на Захід. Татари пішли до Криму, спустошивши середню Київщину й набравши там десятки тисяч полонених. Таке завершення першого року після прийняття договору дуже послабило надії українців на московського царя як на могутнього протектора, котрий зміг би забезпечити Україні свободу та спокій.

Москва, укладаючи договір, розуміла, що Україна є самостійною й незалежною державою, однак водночас вона дивилася на Україну, як на новий набуток свого царства, прагнула обмежити українську державність, маючи за кінцеву мету замінити протекторат на повну інкорпорацію України. Однак протягом трьох років після укладення договору, тобто до кончини Богдана Хмельницького, Москва досить обережно вдавалася до спроб обмежувати державну незалежність України й порушувати договір. Вона навіть не змогла здійснити ті свої обмеження, які внесла указами царя в текст одинадцятистатейного варіанту договору. Надто великими були авторитет і влада гетьмана Богдана Хмельницького в Україні. Крім того, він твердо й послідовно протидіяв тиску царизму, відстоюючи права України.

Умови договору щодо збирання податей і передання їх до царської казни взагалі тривалий час не реалізувалися, в усякому разі за життя Хмельницького, хоча цар уже в травні 1654 року вислав в Україну царських дворян для опису та збирання податей. Оскільки йшли бойові дії, Богдан Хмельницький попросив відкласти цю справу. В 1657 році царський посол В. Бутурлін докоряв Хмельницькому, що цар і досі не одержує доходів з України й що не допускаються в її міста царські воєводи. Український гетьман відповів Бутурліну, що у нього й на гадці не було давати інструкцію своїм послам – генеральному судді Самійлові Богдановичу та полковнику Павлу Тетері, щоб вони діяли у такому напрямі.

Не брав до уваги Богдан Хмельницький і ті застережені царськими указами умови договору, які обмежували державну самостійність України у сфері міжнародних відносин. Гетьман продовжував проводити активну та пасивну дипломатію з чужоземними державами, укладав договори міжнародного характеру й брав міжнародні зобов'язання, навіть не повідомляючи царя, зокрема з Фрідріхом-Вільгельмом, Волощиною, Кримом, Туреччиною, з якою після приєднання до Москви Богдан Хмельницький відновив стосунки.

У гетьманській резиденції в Чигирині на початку 1657 року перебували акредитовані й спеціально вислані послы до гетьмана Богдана Хмельницького: австрійський, турецький, ханський, два шведських, два від князя Ракочі, три з Молдавії, три з Волощини, посол польського короля й окремо – посол польської королеви, представник Литви, московські послы.

Умови договору між Україною та Росією щодо міжнародних відносин навіть у царській редакції не виконувала й сама Москва, яка 1656 року уклала зрадницьку щодо України сепаратну Віленську угоду з Польщею. Не повідомивши Богдана Хмельницького, не запросивши українських представників на польсько-московські переговори, царський уряд по суті змовницьки (з ворогом України) вирішував її долю.

У Богдана Хмельницького виникла думка зовсім відійти від Москви. Він шукав нових союзників, інших політичних комбінацій. Найбільше значення мали для нього стосунки зі Швецією, яка довгий час вела війни з Польщею. Ще у 1650 році розпочав Богдан Хмельницький зносини зі Швецією, пропонуючи цій країні союз проти Речі Посполитої. Проте тоді шведська королева Христина не бажала

воювати. Карл-Густав X, який змінив її на престолі, вирішив відновити війну. Разом із князем Семиграддя (Трансільванія, Угорщина) він створив союз протестантських держав проти католицьких країн – Польщі та Австрії, котрі належали до реакційного габсбурзько-католицького табору в Європі. Отож король Карл-Густав закликав Богдана Хмельницького до спільної боротьби, й той з охотою пристав до цього військового союзу.

Весною 1655 року Карл-Густав відправився в похід на Польщу. Богдан Хмельницький в цей час вирушив з українською армією та допоміжним московським корпусом Бутурліна проти польських військових сил, які ще перебували в Україні. Вони вибили поляків із Поділля й перенесли військові дії в Галичину. Після того, як польське військо розбили під Городком, Хмельницький вдруге, як і в 1648 році, взяв в облогу Львів. Він не штурмував його, а обмежився невеликою контрибуцією, не бажаючи віддавати це місто Москві. Царські воєводи ті українські міста, які відвойовувались силами союзників – козацьких і московських військ, вважали здобутком царя й вимагали, щоб такі міста присягали царю на вірність.

Шведський король прагнув вплинути на Хмельницького, щоб він негайно розірвав з Москвою, доводячи, що царський уряд через свій самодержавний устрій *«не потерпить у себе вільного народу»*. Однак Хмельницький тоді ще мав намір зробити Україну нейтральною державою під протекторатом і Москви, і Швеції.

Водночас польські політики висунули проєкт вибору московського царя Олексія Михайловича на польський престол після смерті Яна-Казимира, за що цар мав оборонити Польщу від шведів. Цар пішов назустріч таким пропозиціям і у травні 1656 року оголосив війну Швеції, а через три місяці, в серпні, в місті Вільно почалися переговори Москви з Польщею без української делегації. Стало відомо, що на переговорах дискутувалося питання про повернення України під владу Польщі.

Віленське перемир'я розцінили в Чигирині як зраду царя. В жовтні 1656 року у гетьманській резиденції відбулася генеральна рада, яку охопило загальне обурення Москвою, котра понад головами українців укладала договори з ворогом і влаштовувала торги за українські землі. Багато старшини дорікало Хмельницькому за московські справи. Гетьман на ці нарікання, як доносив Іван Виговський московським боярам, *«прикро вражений, кричав немов божевільний і несамовитий, що нема іншого виходу, як відступити від Москви й шукати собі іншої помочі»*. За свідченням очевидців, на завершення ради *«усі полковники, осавули й сотники склали собі взаємно проміж себе присягу, що коли хто-небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, разом стояти будуть»*.

Гетьман через свого посла-полковника Тетерю, якого він відправив у 1657 році до Москви, заявив, що не приймає Віленську угоду. Й не тому, що не хоче миру, а хоче війни, а тому, що цю угоду вважає *«несправедливою»*, крім того, вони мають відомості, що цар хоче козаків *«уступити по-старому коруні польській»*.

На дорікання гетьману з боку царського посла Ф. Бутурліна за укладення договору з Ракочі та допомогу шведам проти Москви Богдан Хмельницький заявив про самостійність своїх рішень у міжнародній політиці й звинуватив царя в шкідливому для України замиренні, з Річчю Посполитою: *«Ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи – люди правдиві, вміють заховати приязнь та обіцянки. А великий государь вчинив було наді мною та над Військом Запорозьким немилосердіє своє, замирився з поляками, бажаючи звернути їм нашу Отчизну»*.

Справді, український гетьман, хоч поки й не розриває явно з Москвою, не бажаючи вступати з нею зразу в збройну боротьбу, однак дуже енергійно займається утворенням коаліції зі Швецією, Семиградям, Брандербургом, Молдавією, Волощиною та Литвою. Ця коаліція була спрямована проти Польщі та Криму, а також певною мірою й проти Москви. Беручи в ній участь, Богдан Хмельницький мав на меті відвоювати у Речі Посполитої загарбані нею західноукраїнські землі, котрі ще не ввійшли до складу Гетьманської Української держави.

У січні 1657 року семиградський князь Юрій Ракочі з 30-тисячним військом із мадяр і волохів перейшов Карпати і ввійшов у Галичину. До нього приєдналося 20-тисячне козацьке військо на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем (три реєстрові полки і з'єднання «охотників», які з власної ініціативи йшли в похід). Богдан Хмельницький на той час був уже настільки хворим, що особисто не міг очолити військо. В порадики Ждановичу він дав одного з найкращих тоді своїх соратників – генерального суддю Івана Креховецького.

Жданович, пройшовши Галичину до Перемишля, об'єднався тут з Ракочі. Разом з козацькими полками та військом Ракочі діяли й шведи. Союзники взяли Ланцут, розбили під Замостям коронного гетьмана Потоцького, оволоділи Краковом, зайняли Берестя й нарешті Варшаву. Жданович, зайнявши Берестя, порозумівся з шляхтичами Пінського повіту, цієї стародавньої української землі, яка за княжих часів мала назву Турово-Пінської. Шляхта – і православна, і католицька – звернулася до гетьмана з заявою, що вона з цілим своїм повітом добровільно прилучається «на вічні часи» до Української держави. Богдан Хмельницький видав їм «асекурацію», приймаючи їх у підданство й забезпечуючи права та вольності, а особливо свободу католицької релігії. Звернулася до українського гетьмана й шляхта Волині з проханням прийняти її під свій протекторат. Приєднувалися до цих прохань і такі могутні магнати, як, наприклад, Степан Четвертинський.

Однак після такого тріумфу Української Гетьманської держави й кульмінації престижу її керівника гетьмана Богдана Хмельницького вже літом того ж 1657 року справи для коаліції склалися якнайгірше. Політичні й воєнні успіхи українського гетьмана та його союзників викликали занепокоєння сусідніх держав, почалися дипломатичні перешкоди. Згодом Данія оголосила Швеції війну, а Австрія вислала на поміч Янові-Казимиру війська. Трохи пізніше прибув до поляків і кримський хан.

Проте найважливішим було те, що страшне нещастя, котре впало на Польщу й загрожувало їй загибеллю як державі, розбудило у поляків дух патріотизму. Всі верстви польського суспільства, в тому числі шляхта й магнати, які пристали до шведського короля, були обурені безчинствами шведів, котрі, будучи протестантами, зневажали католицькі святині, грабували костьоли, обтяжували населення величезними контрибуціями. Викликали гнів та спустошення й насильства, які чинили війська Ракочі. Всі поляки бралися до зброї, піднімалися на визвольну боротьбу проти чужинців. Шведський король вимушений був вивести свої полки з Польщі, війська Ракочі поляки й татари спочатку оточили, а потім і розгромили. Сам він ледве врятувався.

У козацьких полках виникли інші складності. Серед них почався заколот, призвідцем якого була Москва, котра висилала до Богдана Хмельницького посольство за посольством, вимагаючи розірвати союз із шведами та Ракочі. Не добившись тут нічого, царський уряд послав в Україну агентів, які почали підбурювати народ проти гетьманського уряду, дискредитувати його політику. До війська Ждановича прислали царського дворянина Желябужського, котрий проводив серед козацтва провокаційні розмови. До того ж козаки були невдоволені Ракочі, який не хотів радитися із Ждановичем, а сам здійснював кампанію без усякого плану, безглуздо. Козаки не схотіли більше воювати й вирушили додому, в Україну.

Загітованими Желябужським виявились й козаки, які під проводом Юрія Хмельницького стояли під Корсунем для охорони України від татар. Коли прийшов від гетьмана наказ іти в Польщу на поміч Ждановичу, козаки збунтувалися. Ці відомості завдали гетьману великого удару. По звістці про самовільний відступ корпусу Ждановича Богдана Хмельницького розбив параліч, і за кілька днів великого гетьмана не стало. Закінчив він свій земний шлях 6 серпня 1657 року в Чигирині.

Після втрати свого могутнього керманича, під проводом якого український народ визволився від іноземного панування і створив незалежну самостійну державу, Україна надовго поринула у суспільно-політичний розбрат, її подальша історія – це поступове обмеження, скорочення, нищення суверенності, а потім і остаточне скасування Української Гетьманської держави московським самодержавством. Це – відчайдушні спроби, героїчні намагання вирватися з лещат московського протекторату.

Богдан Хмельницький зробив велику помилку, уклавши договір із царем. Згодом він усвідомив це й захотів визволитися від Москви, відмовитися від договору, але не встиг. Однак, мабуть, і в найстрашнішому сні не міг би він передбачити, в яку безодню нещастя, біди, страждань, наруги, рабського поневолення, етноциду був кинутий на довгі століття український народ через цей договір.

Вшанування пам'яті Хмельницького в Україні не може зрівнятися з вшануванням пам'яті інших діячів. Про Хмельницького багато написано творів як художніх так і наукових. Це й твори «давні», з XVII–XVIII століття, про які

переважно знають хіба що фахові історики й літературознавці, й твори більш сучасні, відомі відносно широкому загалові.

Якщо вести мову про українську літературу, то на увагу, безперечно, заслуговує монографія Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» – твір, який балансує між текстом художнім та науковим. Це була чи не найкраща розвідка цього автора, яка справила помітний вплив на творення позитивного образу Хмельницького в очах українофілів другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Книга перевидавалася й у порівняно недавні часи, отже, й далі продовжує справляти свій вплив.

Михайло Грушевський присвятив особі й діянням Хмельницького другу частину VIII і увесь IX том своєї знаменитої «Історії України-Руси». Ні одному українському діячеві він не приділив так багато уваги в своєму гранднاراتиві, як «батькові Хмелеві». Історик вважав (і не безпідставно), що Хмельниччина помітно вплинула на розвиток України, змінила її історію.

В українській історіографії існує чимало розвідок, які розповідають про діяння Хмельницького або мають стосунок до цієї теми. Те саме можна сказати про історіографію польську й російську. Є відповідні роботи і в історіографіях західноєвропейських, зокрема німецькій та французькій. Відомий французький письменник ХІХ століття Проспер Меріме присвятив Хмельницькому цілу книгу. Ця праця спершу публікувалася в науковому часописі «Журналь де Саван» (№ 5-8 за 1863 рік), але швидко набула такої популярності у Франції, що витримала за рік чотири перевидання. Варто відзначити, що відомий французький письменник дав надзвичайно високу оцінку Хмельницькому. *«Обраний поводитирем малого народу, – писав Меріме, – оточений могутніми сусідами, той чоловік присвятив усе своє життя боротьбі за його незалежність. Він спритно сіяв розбрат у стані ворогів, зміцнював єдність керованих ним полків, був безстрашним воїном, глибокодумним політиком, розважним при перемогах, стійким і непохитним при невдачах. Щоб здобути європейське визнання, Хмельницькому забракло хіба що більш цивілізованого народу...».*

Хмельницький став героєм численних художніх творів у літературі українській. Це – монументальна трилогія Михайла Старицького «Богдан Хмельницький». Той же автор написав драму з аналогічною назвою. Авторами художніх творів про славнозвісного козацького гетьмана є Юрій Косач, Іван Ле, Натан Рибак, Павло Загребельний, Ліна Костенко тощо. Доволі відомою свого часу була драма Олександра Корнійчука «Богдан Хмельницький». Він же автор кіносценарію радянського фільму із такою ж назвою. Також Корнійчук разом зі своєю дружиною Вандою Василевською є авторами лібрето опери «Богдан Хмельницький», музику до якої написав Костянтин Данькевич (1905-1984). І згаданий кінофільм, і опера користувалися популярністю в радянські часи. Опера «Богдан Хмельницький» мала три редакції (дві за радянських часів, в 1951 і 1953 роках, і одну за часів незалежності в 2006 році). Третя редакція була створена в зв'язку з її постановкою Донецьким театром опери і балету.

Образ Хмельницького знайшов втілення в українській музиці і через творчість Тараса Шевченка. В українській рок-музиці знайшли своє прочитання



вірші «Стоїть в селі Суботові...» у пісні «Суботів» та «Розрита могила» у однойменній пісні гурту «Кому Вниз» (1990). Йому присвячено однойменний марш записаний Людомиром Петкевичем.

За роки незалежності в Україні було знято два художні фільми, героєм яких був Хмельницький. Це фільми режисера Миколи Маценка «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2006), де переважно розповідається про битву під Збаражем, та режисера Валерія Ямбурського «Гетьман» (2015). У останньому йдеться про конфлікт Хмельницького із польським шляхтичем Данилом Чаплинським, а також про міфічну історію кохання козацького ватажка до Гелени Чаплинської. Щоправда, ні один, ні другий кінофільми великого розголосу не викликали. Проте значний резонанс викликав в Україні польський фільм режисера Єжи Гофмана «Вогнем і мечем» (1999), де роль Хмельницького зіграв відомий український актор Богдан Ступка. Фільм викликав неоднозначну реакцію в українському соціумі. Деякі представники націоналістичних угруповань вважали, що він має антиукраїнський характер. Адже фільм був екранізацією роману Генріка Сенкевича, де помітні були антиукраїнські акценти. Однак Гофман у своєму фільмі намагався їх згладити. Що, зрештою, йому вдалося. А блискуча гра Богдана Ступки, яскраві батальні сцени, де українські козаки перемагають поляків, навіть давали підстави говорити про певне проукраїнське спрямування фільму. Сам же Гофман заявляв про свої проукраїнські настрої. Він став режисером документального фільму «Україна: становлення нації», де в позитивному плані висвітлювалося українська минувщина.

Щоб привернути увагу юнацької аудиторії до особистості Богдана Хмельницького, необхідно перш за все підготувати перегляди літератури: **«Богдан Хмельницький: від державної ідеї до Української козацької держави»;** **«Фундатор козацької держави»;** **«Його життя – вогонь і боротьба».**

Виставкова діяльність є невід'ємною частиною роботи бібліотеки. **Виставка-дос'є або виставка-персоналія: «Богдан Хмельницький: людина, що створила епоху»** може бути організована як самостійна форма популяризації літератури про життя та суспільно-політичну діяльність гетьмана, так і використана під час проведення інших форм соціально-культурної роботи.

Цитата до виставки:

*«Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом...»*

*Григорій Грабянка*

Розділи виставки можуть бути наступними:

- 1. Богдан Хмельницький: від повстанця до національного героя.*
- 2. Образ Хмельницького в усній народній творчості.*
- 3. Шлях життя короткий, а слави – вічний.*

Доречним буде проведення історичного *вечора-портрета «Пам'ятаймо чії ми сини! Пам'ятаймо, що ми з України!»*, метою якого є виховання в користувачів юнацького віку почуття національної свідомості та гордості за Україну, повагу до її історичного минулого. Подібний захід допоможе збагатити та узагальнити знання читачів про історію своєї країни, її діячів, зокрема Богдана Хмельницького, стане поштовхом до творчого пошуку при вивченні історії.

Цікавими і популярними серед користувачів юнацького віку є ігрові форми роботи з елементами змагання. Це може бути *інформаційний квест «Світоч українського духу»*. Запрошеним на захід варто запропонувати виконати заздалегідь підготовані завдання, під час яких команди учасників знайдуть цікаву інформацію про життя та діяльність Богдана Хмельницького.

Ознайомити юнацтво з основними віхами життя видатного гетьмана Богдана Хмельницького допоможе *віртуальна вікторина «Гетьман Богдан Хмельницький та його доба»*. Відповіді на питання вікторини користувачі повинні знайти на web-сайтах, що містять відповідну інформацію. Питання повинні бути простими, зрозумілими, наприклад:

- Місце народження Богдана Хмельницького;
- Де навчався Богдан Хмельницький?;
- Скільки мов знав великий гетьман?;
- Основні битви під проводом Богдана Хмельницького та ін.

За допомогою Інтернету бібліотекарі можуть «запросити» користувачів у так званий *історичний web-музей «Богдан Хмельницький – політик, дипломат, полководець»*. В ході такого заходу присутнім доцільно запропонувати відвідати web-сайти, де представлена інформація про політичну та військову сторону життя цієї історичної постаті. Заздалегідь необхідно переглянути відповідні сайти та відібрати найбільш проілюстровані.

Також рекомендуємо до проведення *літературну лоцію «Богдан Хмельницький – людина чи легенда?»*, адже діяльність Б. Хмельницького знайшла відображення у фольклорі та художній літературі.

Особливий інтерес народу до постаті Хмельницького був як у період визвольної війни 1648-1654 років, так і в часи боротьби проти соціального гніту та іноземних загарбників у XVIII столітті.

В історичних думках та піснях державотворча діяльність Хмельницького ігнорується, згадується переважно, що він перемагає ляхів.

У пісні «Чи не той то хміль» оспівується перша перемога гетьмана над шляхтою в урочищі Жовті Води. У ній Хмельницький – втілення патріотизму народу, його сили. Паралелізм «хміль – Хмельницький» тричі повторюється в пісні, він підкреслює мужність, молодечу звитягу гетьмана. Адже «хміль» у народних піснях – символ молодості, буяння сили. А джерело тієї сили у Хмельницького – в повсталому народі, на допомогу якому гетьман запросив хоч ненадійного, але вкрай потрібного тоді союзника – кримську орду:

*А я ляхів не боюся  
І гадки не маю –  
За собою великую  
Потугу я знаю...*

Народ у пісні оспівує Богдана Хмельницького як величного і могутнього полководця, який здобув перемогу під Жовтими Водами: «...*Не один лях лежить головою в воду*», «*Ой втікали вражі ляхи, погубили шуби*», «*не по однім ляшку заплакали діти*»...

Історична перемога гетьмана під Корсунем зафіксована у пісні «Засвіт встали козаченьки», хоча прямої згадки про Хмельницького у ній і немає. У думках, де оспівуються події визвольної народної війни, Богдан Хмельницький теж зображений як захисник інтересів козаків і селян. («Перемога Корсунська»). А в думі «Хмельницький та Барабаш» відтворено конфлікт черкаського полковника, який перейшов на бік шляхти, з Хмельницьким. У ній поряд з реальними подіями, де змальовано піднесення народу, є також і вигадані, як-от: Хмельницький «*куму своєму Барабашеві, гетьману молодому, з пліч головку, як галку, зняв*». У думі за допомогою контрастів, чітко вимальовується образ Богдана, який «добре дбає», постійно думає про своїх «козаків, дітей, друзів».

Відомі українські письменники неодноразово зверталися до постаті Богдана Хмельницького. У романі *Н. Рибак* «*Переяславська рада*» головний персонаж – славетний гетьман, який поклав своє життя за волю народу України. Бачимо розкриття цієї теми й у творах Г. Сковороди, а саме у пісні «*De libertate*» він називає гетьмана героєм та отцем вольності.

Визначним явищем літератури XVIII століття є драматична композиція, що має такий заголовок «*Милость божія, Україну от неудобносимих обид людських чрез Богдана Зіновія Хмельницького, преславного войськ запорозьких гетьмана, свободившая, і дарованними єму над ляхами побідами возвеличившая, на незабвенную толиких єго щедрот пам'ять репрезентованная в школах кієвських 1728 літа*». Її автор невідомий, хоча є гіпотези, що вона належить Феофану Прокоповичу або ж викладачам поетики і риторики Києво-Могилянської академії Інокентію Неруновичу чи Феофану Трохимовичу.

У п'єсі йдеться про народно-визвольну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського поневолення 1648-1654 років. З низки монологів читач довідується про перебіг війни та її переможний кінець. У центрі п'єси «Милость божія» образ Богдана, рішучого, відважного полководця, який понад усе ставить козацьку честь і славу, покладає надію лише на козацьку шаблю, упевнений у перемозі. Б. Хмельницький керується інтересами Батьківщини, народу. Гетьман розуміє, що зможе перемогти лише за умови єдності козацьких дій.

У 1702 році завершено роботу над літописом Самовидця. Він охоплює події 1648-1702 років. Цей літопис поширювався у списках, був перекладений російською мовою. У вигляді окремих нарисів автор висвітлив причини і найважливіші події «війни Б. Хмельницького», воз'єднання України з Росією,

епізоди сутичок між козацькою верхівкою і «голоотою», міжособні чвари старшинських партій.

Самовидець створює виразні характеристики діячів свого часу. Особливе місце поміж ними займає образ Богдана Хмельницького.

*Літопис Григорія Грабянки* під назвою *«Дійствія презильной і от начала поляков кровавой небывалой брані Богдана Хмельницкого, гетьмана запорозького з поляки...»* закінчено у 1710 році в Гадячі. Григорій Іванович Грабянка – гадяцький сотник, полковий осавул, суддя, обозний, з 1730 року – полковник, загинув у 1737 році у кримському поході проти татар.

На підставі різних вітчизняних й іноземних джерел Г. Грабянка виклав історію козацтва від найдавніших часів до 1709 року. Про основні події визвольної війни 1648-1659 років під керівництвом Богдана Хмельницького він розповідає у формі «казаній». Головну увагу приділено змалюванню образів Богдана Хмельницького та його соратників.

Григорій Грабянка був виразником інтересів і поглядів козацької старшини, прихильником збереження гетьманського устрою під зверхністю Російської держави, обстоював єдність України з Росією та цілком схвально оцінював акт їх воз'єднання: *«Что по обох странах Днѣпра по всей Украіні всякая душа з охотою учинили, і бисть радость великая во всім народі, ібо всі були благонадѣжні под єдиновірним себѣ монархою тихомирного во всім пожитія»*. Літопис Грабянки користувався великою популярністю серед козацької старшини, поширювався в численних списках.

Особливо виділяється серед козацьких літописів як за обсягом, так і за змістом та формою літопис Самійла Величка. У першому київському виданні 1848-1864 років він займає три великі томи. Перший том охоплює події від 1648 по 1657 рік і називається *«Сказаніє о войні козацькой з поляками, чрез Зіновія Богдана Хмельницкого, гетьмана войск запорозьких в осьми літех точившойся... написанное тцанієм Самоіла Величка, канцеляристи негдись войська запорозького в селі Жуках, уездѣ Полтавського. Року 1720»*. У другому і третьому томах описані події в Україні з 1657 до 1700 року.

Образ Б. Хмельницького наявний також у багатьох поезіях Т. Шевченка. Так, у поемі «Гайдамаки» поет називав його «славним Богданом», а в поемі «Розрита могила» відобразив Хмельницького як видатного політичного діяча, але разом з тим вважав його «нерозумним сином», тому що через його компроміс із російським царизмом страждала Україна, її народ. Неоднозначною є оцінка Богдана Хмельницького й у вірші Т. Шевченка «Стоїть в селі Суботіві». Поет позитивно оцінював прагнення гетьмана, який, підписуючи угоду в Переяславі, хотів, щоб у майбутньому *«москаль добром і лихом з козаком ділився»*.

Постать Б. Хмельницького посідала вагоме місце у творчості І. Франка. У праці *«Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського»* зазначав, що українська мемуарно-історична проза XVIII століття створила грандіозну конструкцію Хмельниччини, яка має більш ідейно-естетичне, ніж документально-історичне значення. У статті «Хуторна поезія П. А. Куліша» він доводить необґрунтованість намагань

відомого історика і письменника зобразити гетьмана як підступного і безпринципного політика. А в поемі «На Святоюрській горі», передаючи діалог Хмельницького з польським послом Любовицьким, який від імені короля Яна Казимира пропонує «правдивий мир». І. Франко в уста гетьмана вкладає таку відповідь:

*Ні, мій куме! Краще чисто  
розмежуймося як слід:  
вам хай буде ваша Польща,  
Україну нам лишіть.*

Багатогранний образ Богдана Хмельницького показано у трилогії Михайла Старицького «Богдан Хмельницький» та однойменній історичній драмі. У ній гетьман змальований як виразник прагнень українського народу, вдумливий державний діяч, талановитий полководець. Письменник показав його як далекоглядного політика, патріота, борця за воз'єднання України. Щоб осягнути велич Богдана Хмельницького, треба заглибитись у його внутрішній світ, передумати його думи, оцінити вчинки. Це робить П. Загребельний у романі «Я, Богдан». У творі показано як козацький ватажок переосмислив своє життя та діяння. Роман написано у формі діалогу гетьмана (звідки й підзаголовок твору «Сповідь у славі»). Писав про нього і французький письменник Проспер Меріме в есе «Хмельницький».

У наш час до нього звертається, зокрема, й Ліна Костенко. Пишучи про Чураївну, вона намагається збагнути, про що міг думати гетьман опівночі напередодні бою, про що він з Богом радився?

*А може, він знову думав про свободу?  
Що якось так складається, воно,  
роки ідуть, свобода ледве дише,  
що наче ж і не писар він давно,  
а знов угоду прокляту підпише.*

Постаті Богдана Хмельницького приділено багато уваги не тільки в літературі, а й в **образотворчому мистецтві**. Представити роботи майстрів-художників, які присвятили свою творчість особі видатного історичного діяча, допоможе **відеоальманах «Богдан Хмельницький – історичний портрет»**. За допомогою демонстрації творів мистецтва (зокрема картин) можна відтворити хронологію життя гетьмана. Сьогодні мистецтвознавці стверджують, що чи не найбільш точно зовнішність Богдана Хмельницького відобразив голландський художник Вільгельм Гондіус у гравюрі 1651 року. У середині XVII століття цей відомий у Європі майстер пензля працював при дворі польського короля Владислава IV й, очевидно, бачив не лише самого гетьмана, але і його прижиттєві зображення. Тонкі брови на втомленому обличчі підкреслюють відкритий і водночас владний погляд темних очей бунтівливого гетьмана, якому на той час було вже 56 років.

Високе чоло, трохи задовгий ніс, закручені донизу вуса, міцно стулені тонкі губи, неважке, але круто зрізане підборіддя. За свідченнями очевидців, Хмельницький був вище середнього зросту, мав міцну будову тіла й відзначався «широкістю в кістках».

В наш час засоби масової інформації містять безліч відомостей з приводу того чи іншого питання, зокрема й історичного характеру. Життя і суспільно-політична діяльність Богдана Хмельницького широко представлена у періодичних виданнях. При цьому дослідники, історики та журналісти представляють нашій увазі різні погляди на цю особистість в історії. Ознайомити користувачів юнацького віку з проблемними статтями з газет та журналів щодо постаті Богдана Хмельницького допоможе *діалог-огляд «Богдан Хмельницький – славний син українського народу»*. При організації подібного заходу слід враховувати, що діалог-огляд мають проводити бібліотекар та фахівець (в даному випадку історик). Бібліотекар пропонує користувачам статті з відповідної тематики, розкриває їх суть та авторську позицію. При цьому бібліотекар залучає до обговорення запрошеного спеціаліста, який висловлює свою думку з приводу питання, що представлено у тому чи іншому періодичному виданні. До обговорення можна залучити і запрошених читачів бібліотеки.

Не дивлячись на те, що постаті Богдана Хмельницького присвячено безліч науково-історичних праць, ще залишаються недосліджені сторінки його життя. Розгляду маловідомих відомостей про славного гетьмана можна присвятити *годину цікавих повідомлень «Богдан Хмельницький: міфи та факти»*. Український полководець вважав, що переможний кінець визвольної війни залежить від стратегії ведення боїв. Тому і забезпечував їх максимальною кількістю засобів і сил, зосереджуючи основні сили повстанської армії. Керівник визвольної війни також широко використовував неперевершене ніким у минулому розвідницьке мистецтво запорозьких козаків. Значне місце в ході битви відводив Богдан Хмельницький козацькому фортифікаційному умінню – спорудженню земляних укріплень, використанню індивідуального захисту від вогню ворога. Активно застосовував гетьман табір – оригінальний і найпопулярніший у козаків особливий бойовий порядок.

Користувачам юнацького віку можна представити постать гетьмана Богдана Хмельницького через призму військового мистецтва. В цьому допоможе *історичний генеринг (ігрова імпровізація) «Степовий лицар України»*. Подібний захід варто проводити з залученням молодіжного театрального гуртка, учасники якого допоможуть в інсценізації прикладів бойового мистецтва. Присутнім доречно продемонструвати уривки з історичних фільмів, де показано елементи боїв козаків проти ворогів.

В історії України постать Богдана (Зіновія) Хмельницького невід’ємна від прагнень українського народу до волі, щастя, справедливості. Саме з Богданом Хмельницьким пов’язане становлення української держави, формування

української нації. Його внесок в історію полягає у визволенні придніпровських земель від ярма польських магнатів, збереження мови і культури, будівництві української незалежної держави.

Польський історик Людвік Кубаля, котрий присвятив багато років дослідженню життя й діяльності Богдана Хмельницького, порівнював українського гетьмана з його сучасником – вождем Англійської революції середини XVII століття Олівером Кромвелем, відзначаючи при цьому, що завдання у Богдана Хмельницького виявилось набагато складнішим, оскільки *«він не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої, сильної держави: військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами – все це треба було створити... Він мусив добирати і вчити людей. Була то людина з кожного погляду надзвичайних вимірів, він переростав талановитих людей настільки, що переступав межі збагненого»*.

Наша самоідентичність, самодостатність, державність укорінені в написах Кам'яної могили, трипільських містах, скіфських курганах, київських Золотих воротах, Запорізькій Січі, Українській революції і УНР, Акті про незалежність й вплітаються в планетарне майбуття.

Дивними, шарлатанськими є сьогоднішні потуги північних керманічів привласнити не належну їм землю, славу, історичну минувщину нашого народу.

Як не роздільні ратай і земля, так неподільні ми, українці, і наш край.



## Список літератури:

- Белянінова А. Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика і людину / А. Белянінова // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика викладання. – 2016. – № 6-7. – С. 22-27.
- Бердута М. Богдан Хмельницький / М. Бердута // Бердута М. З. Історичні постаті. Гетьмани України. – Харків : Основа, 2004. – С. 15-37.
- Богдан Михайлович Хмельницький // Видатні українці. – Харків : Фактор, 2008. – С. 31-35.
- Богдан Хмельницький // Історія України в особах: козащина. – Київ : Україна, 2013. – С. 32-46.
- Богдан Хмельницький // Український пантеон. – Київ : Балтія-Друк, 2013. – С. 66-71.
- Богдан Хмельницький як герой легенд // Попельницька О. 100 великих міфів і легенд України. – Київ : Арій, 2009. – С. 226-230.
- Вечерський В. Богдан Хмельницький / В. Вечерський // Народне мистецтво. – 2010. – № 3-4. – С. 48-51.
- Врадій Л. Будівничий Української козацької держави / Л. Владій // Україна козацька. – 2014. – жовт.-груд. (№ 17-24). – С. 18-19.
- Галанцев В. Terra cossacorum : [устрій Війська Запорозького] / В. Галанцев // Військо України. – 2009. – № 10. – С. 36-39.
- Гетьманські клейноди й особисті речі Богдана Хмельницького : [булава, прапор, шабля, нагайка, кубки, шапка, водосвятна чаша] // Нізовський А. 100 великих реліквій і скарбів України. – Київ : Арій, 2009. – С. 27-43.
- Голик О. «Встане Україна. І розвіє тьму неволі...» : [оцінка Б. Хмельницького у поезії Т. Шевченка «Стоїть в селі Суботові...»] / О. Голик // Українська мова і література в школах України. – 2018. – № 3. – С. 50-51.
- Головня В. Передумови національно-визвольної війни. Богдан Хмельницький / В. Головня // Історія України. Шкільний світ. – 2014. – листоп. (№ 22). – С. 18-25.
- Зовнішня політика Богдана Хмельницького // Історія та правознавство. – 2018. – № 13-14. – С. 32-35.
- Зятьєв С. Гетьман, за яким пішов увесь український народ / С. Зятьєв // Народна армія. – 2016. – 13 жовт. – С. 21.
- Ікона з портретом Богдана Хмельницького // Нізовський А. 100 великих реліквій і скарбів України. – Київ : Арій, 2009. – С. 44-46.
- Історичний казус, або загадка універсалу гетьмана Богдана Хмельницького // Уривалкін О. Загадки минулих часів. – Київ : КМТ, 2007. – С. 201-208.
- Коновал О. Богдан Хмельницький – гетьман України : (Історичними шляхами) / О. Коновал // Молода Україна. – 1968. – Ч.159. – С. 5-8.
- Котов А. «Деза» зразка 1648 року. Перемагати у кровопролитних битвах проти Речі Посполитої Богдану Хмельницькому допомагали... «психологічні» удари / А. Котов // Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди. – 2011. – Київ : Українська прес-група, – С. 626-634.



Кубаєвська К. Як Хмельницький зрікся Москви / К. Кубаєвська // Історія плюс. – 2015. – № 11. – С. 16-17.

Незнайдена могила Б. Хмельницького // Сто великих загадок історії України. – Київ : Арій, 2008. – С. 225-226.

Неизвестный доселе гетман и его приказ : [Повествования о войнах Богдана Хмельницкого, истории украинского казачества во второй половине 17 и 18 ст.] // Антонович В. Б. Моя сповідь : вибрані історичні та публіцистичні твори. – Київ : Либідь, 1995. – С. 185-190.

Новик М. Остання таємниця Богдана Хмельницького : обставини поховання і місцезнаходження могили гетьмана / М. Новик // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №6. – С. 46-49.

Образ Богдана Хмельницького в давній українській літературі // Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: Кн. 2. – Київ : Либідь, 2005. – С. 91-105.

Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького / Ю. Савчук // Народне мистецтво. – 2010. – № 3-4. – С. 52-57.

Світова велич Богдана // Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – Київ : Дніпро, 1991. – С. 149-162.

Сергійчук В. «Я сам князь у князівстві своїм» / В. Сергійчук // Голос України. – 2017. – 18 жовт. – С. 12-13.

Смолій В. Молоді літа гетьмана Хмельницького: турецький і татарський досвід / В. Смолій // День. – 2015. – 7-8 серпня. – С. 11.

Спільні та відмінні ознаки діяльності гетьманів Івана Виговського та Юрія Хмельницького // Історія України. Шкільний світ. – 2015. – верес. (№ 18). – С. 17.

Таємниця портрету гетьмана Богдана Хмельницького // Уривалкін О. Таємничі грані історії. – Київ : КНТ, 2007. – С. 318-324.

Тарасюк Н. Історія дослідження. Історичні постаті в українській та західноєвропейських літературах / Н. Тарасюк // Українська мова та література. Шкільний світ. – 2016. – № 5-6 (берез.). – С. 78-83.

Тарасюк Н. Образ Богдана Хмельницького. Творчість Проспера Меріме й Ліни Костенко / Н. Тарасюк // Українська мова та література. Шкільний світ. – 2017. – № 5-6 (берез.). – С. 75-83.

Терещенко Ю. В. Визвольні процеси в Англії та Україні XVI ст. / Ю. В. Терещенко // День. – 2019. – 2-3 серп. – С. 20.

Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – Київ : Либідь, 1995. – С. 190-194.

Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович : [державний діяч, полководець, Гетьман України (1648-1657)] // Шаров І. 100 видатних імен України. – Київ : Альтернатива, 1999. – С. 443-448.

Хмельницький Богдан-Зіновій (1595-1657) // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : Кн. ст. про іст. буття укр. козацтва. – Київ : Веселка, 2009. – С. 589-610.

Чорна С. «У справах національних – досконалий політик, а на війні – безстрашний і заповзятий вождь» / С. Чорна // *Голос України*. – 2020. – 19 серп. – С. 12.

Чорноморець Н. Про наших гетьманів – сонетно... / Н. Чорноморець // *Світогляд*. – 2019. – № 4. – С. 23-29.

Чухліб Т. Богдан Хмельницький / Т. Чухліб // *Гетьман*. – 2013. – № 6. – С. 24-35.

Чухліб Т. Чорноморська доктрина Гетьмана Хмельницького, або як козаки з турками замирювалися / Т. Чухліб // *День*. – 2015. – 12-13 черв. – С. 8.

Шурхало Д. Повстання, що змінило історію: 370-річчя Хмельниччини / Д. Шурхало // *Гетьман*. – 2018. – № 1-2. – С. 52-55.

### **Художні твори про Богдана Хмельницького:**

Барабаш Т. Богдан Хмельницький / Т. Барабаш. – Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. – 253 с.

Богдан Е. Князівна Руксандра : роман / Е. Богдан. – Київ : Веселка, 1992. – 174 с.

Веретенников В. О. Гетьман : кінороман / В. О. Веретенников. – Київ : Академвидав, 2013. – 224 с.

Грушевський М. С. Про батька козацького Б. Хмельницького / М. С. Грушевський. – Дніпропетровськ : Січ, 1993. – 55 с.

Загребельний П. А. Я, Богдан : Сповідь у славі : роман / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2001. – 654 с.

Косач Ю. М. Рубікон Хмельницького : роман / Ю. М. Косач. – Київ : Україна, 2001. – 253 с.

Костомаров М. І. Богдан Хмельницький : істор. монографія / М. І. Костомаров. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 843 с.

Ле И. Хмельницький : роман / И. Ле ; пер. с укр. К. Трофимова. – Москва : Советский писатель. – 1979 Т. 1. – 1979. – 719 с.

Меріме П. Богдан Хмельницький : роман, істор. нарис, новели / П. Меріме. – Харків : Фоліо, 2004. – 511 с.

Мушкетик Ю. М. Гетьман, син гетьмана : повісті / Ю. М. Мушкетик. – Харків : Фоліо, 2013. – 220 с.

Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Богдан Хмельницький / І. Огієнко ; упоряд. Тимошик М. – Київ : Наша культура і наука, 2004. – 448 с.

Рибак Н. С. Переяславська рада : роман : в 2 т. / Н. С. Рибак. – Київ : Радянська школа. – 1988. – (Світ в образах) Т. 1 : (Кн. 1-4). – 1988. – 477 с.).

Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ : Альтернатива, 2003. – 400 с.

## Електронні ресурси:

Біографія Богдана Хмельницького [Електронний ресурс] // Google Sites : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2019. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/bogdanhmelnickij2016/> (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана.

Богдан Хмельницький – державний, політичний і військовий діяч [Електронний ресурс] // History : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2009-2019. – Режим доступу: <https://history.vn.ua/book/ukrzno/44.html> (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана.

Богдан Хмельницький [Електронний ресурс] // Музей становлення української нації : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2017. – Режим доступу: <https://www.museumsun.org/person/3/> (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана.

Богдан Хмельницький – біографія та історичний портрет [Електронний ресурс] // Моя Україна : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2016-2020. – Режим доступу: <https://myukraine.org.ua/bohdan-khmelnytsky/> (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана.

Богдан Хмельницький [Електронний ресурс] // Інститут історії України : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2016. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана.

Богдан Хмельницький як політик і людина [Електронний ресурс] // Всеосвіта : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2016-2020. – Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/bogdan-hmelnickij-ak-politik-i-ludina-6510.html> (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана.

Богдан Хмельницький : історія гетьмана [Електронний ресурс] // SPADOK. ORG. UA : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2020. – Режим доступу: <https://spadok.org.ua/ukrayinske-kozatstvo/bogdan-khmelnytskyu-istoriya-getmana> (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана.

Видатний державний діяч, полководець і дипломат Богдан Хмельницький [Електронний ресурс] // ОСВІТА. UA : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2007–2019. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/history/31866/> (дата звернення : 21.12.2020). – Назва з екрана.

Гетьман Богдан Хмельницький [Електронний ресурс] // Цей день в історії : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2001–2020. – Режим доступу: <https://www.jnsm.com.ua/h/0204T> (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана

День в історії – народився Богдан Хмельницький [Електронний ресурс] // galinfo : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2005-2018. – Режим доступу: [https://galinfo.com.ua/news/den\\_v\\_istorii\\_narodyvsya\\_bogdan\\_hmelnytskyu\\_24819\\_1.html](https://galinfo.com.ua/news/den_v_istorii_narodyvsya_bogdan_hmelnytskyu_24819_1.html) (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана.

Цікаві факти про Богдана Хмельницького [Електронний ресурс] // VSEUA : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2020. – Режим доступу :

<https://vseua.info/tsikavi-fakti-pro-bogdana-hmel-nits-kogo/> (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана.

Цікаві факти про Богдана Хмельницького [Електронний ресурс] // Всеосвіта : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2017-2020. – Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/cikavi-fakti-pro-bogdana-hmelnickogo-102856.html> (дата звернення: 21.12.2020). – Назва з екрана.

*Серія «Титани, які зміцнюють націю»*

*Будівничий української козацької держави  
Інформаційно-методичні матеріали  
до 425-річчя від дня народження Богдана Хмельницького*

*Укладач Наталія Іванівна Фенько*

*Редактор*

*Комп'ютерна верстка*

*Відповідальна за випуск*

*Г. С. Волкова*

*О. М. Якубовський*

*С. В. Сичова*

*Підписано до друку 22.12.2020. 36 стор. Тираж 3 прим.*

*Обласна бібліотека для юнацтва імені Олесь Гончара*

*36039, м. Полтава, вул. Гончара, 25а*

*<http://libgonchar.org>*

*E-mail: pobugonchara@ukr.net*